

új szem

I. évf. / 2. szám

2023

új szem
2023/2

új szem

társadalmi, kulturális és kritikai folyóirat a kolozsvári *a szem* második folyama

Szerkesztők:

András Csaba

Csabay István

Csöngé Tamás

Dobrai Zsolt Levente

Gondos Emőke

Holpár Anna

János Tamás

Jaksa Csaba

Lukács Laura Klára

Marin Diana Karola

Ónya Balázs

Székely Örs

Olvasószerkesztők:

Rétfalvi P. Zsófia

Szatmári Áron

Borítóillusztráció:

Zichy Emma

Felelős kiadó:

Autarkeia Egyesület –PTE BTK Kerényi Károly Szakkollégium

Kolozsvár – Pécs

2023

Tartalom

AZ ELMÉLET FORRADALMA	4
Kapelner Zsolt: Elmélet és forradalom	5
Őze Eszter: Pedagógia és politika: a múzeumalapítás avantgárd stratégiái	17
Kiss Viktor: A forradalom keresése – Vannak-e még járható utak?	25
Bagi Zsolt: Élni az ajánlattal	40
Borbély András: Újévi jegyzet a szubjektív hatalomról és a laposságról	49
Tallár Ferenc: Vallásos világlutasítás, kapitalizmus és szabadság	54
TANULMÁNY	66
Ábrahám Andrea-Tekla – Ilyés Andrea: Ki képviseli a magyar diákokat Kolozsváron?	67
Borbély András: Határkonfliktusok – Megjegyzések az irodalmi szociográfia elméletéhez	77
KRITIKA	100
András Csaba: Magyarország magánélete (<i>Magyarázat mindenre</i> – Reisz Gábor, 2023)	101
Hegedüs Ferenc: A feminizmus élménye (<i>Barbie</i> – Greta Gerwig, 2023)	106
Bozsoki Petra: A másik pingponglabda (Kováts Eszter: <i>Genderőrületek Németországban és Magyarországon</i>)	110
Szerzőink	131

AZ ELMÉLET FORRADALMA

szerkesztői előszó

„[...] az emberi tudat kérdéséről van szó, olyan elméleti munkáról [...], amelyet a barrikádok lánglelkű hívei lefitymálnak, amelyet azonban nem lehet kikerülnünk.”

József Attila: *A szocializmus bölcselete*

A SzEKSz [Szellemi Elmélyülésre Készítő Szövegek] az új szem elméleti, filozófiai rovata, amelynek első tematikus blokkja „Az elmélet forradalma” címet viseli. A rovat szerkesztőinek meggyőződése, hogy a társadalmi valóság megváltoztatására tett kísérletek csak akkor lehetnek sikeresek, ha létezik olyan elméleti munka, amely a meglévő struktúrákat és mechanizmusokat értelmezi, ezeket kritika alá vonja, valamint új fogalmakat és képzeletet termel. Azonban ez az elköteleződés önmagában még számos kérdést megválaszolatlanul hagy, amelyeknek a felvetésére és megvitatására egy tematikus blokkot indítottunk.

Tematikánkba történeti és/vagy szisztematikus írásokat egyaránt befogadtunk. Első sorban arra voltunk kíváncsiak, milyen szerepe és jelentősége volt és van az elméletnek a baloldali hagyományban. Milyen történelmi konstellációban és miként merült fel az elmélet kérdése? Milyen filozófiai és művészeti előzményekre vezethető vissza a baloldali elméleti hagyomány, hogyan köszönnek vissza, milyen hatást fejtenek ki ezek a forrásszövegek napjainkban? Miként viszonyul egymáshoz elmélet és gyakorlat? Mennyiben tartható fenn e kettő éles megkülönböztetése? Az elméleti munka hogyan kapcsolódhat az emancipatorikus törekvésekhez, milyen jelentőséget tulajdoníthatunk neki, továbbá mely irányzatai tűnnek gyümölcsözőnek? Tematikánk szövegei ezekre a kérdésekre keresik a választ.

A SZEKSZ rovat szerkesztői

Kapelner Zsolt

Elmélet és forradalom

Néhány éve történt, a CEU még Budapesten volt, és a Filozófia tanszék keddi kollokviumára beült egy régi szaktársam – még az ELTE-ről ismertem –, aki addigra már – ha nem tévedek – meglehetősen aktív volt különféle baloldali körökben. Nem emlékszem már, pontosan miről szólt az előadás, alighanem valami elvont morál- vagy politikafilozófia lehetett, mindenesetre ez az ismerősöm az előadás után kérdőre vont: minek foglalkozunk ilyesmikkel – összetett elméleti problémákkal, érvek és eszmetörténeti összefüggések bonyolult technikai részleteivel, mit tesz hozzá mindez ahhoz, hogy a világot egy jobb, élhetőbb, igazságosabb helyé tegyük? Elvégre nem világos mindenki számára a fennálló társadalmi rend mélységes igazságtalansága? Nem hallja mindenki – akinek van füle a hallásra – az elnyomottak és kizsákmányoltak jajszavát? Nincs szükségünk filozófusok és szociológusok, történészek és közgazdászok elvont eszme-futtatásaira, hogy mindez világossá váljon a számunkra – még kevésbé ahhoz, hogy megtaláljuk a politikai cselekvés megfelelő formáit.

A vádak akkor alighanem szűkebb szakterületem, az akadémiai filozófia ellen hangzottak el, de épp úgy szólhattak volna az ellen, amit általánosságban a baloldalon *elméletnek* nevezünk – ez a kissé megfoghatatlan dolog, az úgynevezett „baloldali közegben” közkézen forgó filozófiai, absztrakt társadalom-, gazdaság-, és politikatudományi fogalmaknak lazán egymáshoz kapcsolódó összessége, olyan fogalmaké, mint „tőke”, „érték”, „értékesülés”, „absztrakt munka”, „birodalom”, „sokaság”, „Esemény”, „az érzékelhető újrafelosztása”, és így tovább. Ugyanígy felvethettük volna a kérdést: mikor és hogyan segített az elnyomás enyhítésében, az igazságtalanságok felszámolásában az, hogy egy baloldali akadémikus a világ egy eldugott társadalomtudomány-tanszékén újabb homályos fogalmat alkotott a kapitalizmus legújabb fázisának értelmezésére, vagy újabb interpretációval állt elő a Grundrisse valamely obskúrus mondatáról?

Nem emlékszem, mit válaszoltam pontosan, csak arra, hogy nem voltam elégedett a válaszzal. A kérdés nyugtalanított – ma is nyugtalanít. Hiszen annak forrása nem a gondolattalan anti-intellektualizmus – amellyel hozzám hasonló bölcsészember úton-útfélen találkozok –, a „minek annyi filozófus?” ismerős érzülete. Az illető maga is filozófiát végzett, tudja, mit és miért csinálunk mi, akik elméleti kérdéseknek szenteljük magunkat. És mégis úgy látta, hogy ha valaki igazán elkötelezett a társadalmi igazságosság, az egyetemes emberi

emancipáció ügye mellett, úgy idejét és energiáját jórészt elpazarolja, ha elméleti kérdésekkel foglalkozik. Miféle választ adhatnék, amely meggyőzné őt is, engem is? Mit mondhatnék a kérdésre: mi szükség van egyáltalán az elméletre? Mit adhatnak hozzá a magamfajta filozófusok, elméletalkotók az általános emberi emancipációra irányuló társadalmi, politikai törekvésekhez, egy már meglévő vagy jövőbeni *mozgalomhoz*?

1.

Elmélet és mozgalom viszonyának kérdését már csak azért sem könnyű tisztázni, mert a valóságos „baloldali közegben” az elmélet jobbra egyáltalán nem elméletként működik. A baloldal önmegértésében mindig is fontos szerepe volt az elméletnek. Ma is népszerű a gondolat, hogy a baloldal számára az elméletnek kitüntetett jelentősége van, hogy a baloldali politika megkülönböztető jegye elmélet és gyakorlat egysége, hogy tehát a baloldal valamilyen módon lényegileg az elmélet által vezérelt, *szellemi mozgalom*. A baloldali politika mozgatórugója nem a kicsinyes önérdek és hatalomvágy, hanem a *gondolat*, az *eszme*. Ez ebben a formában persze tiszta fantázia. A baloldal mozgalmárainak többsége soha nem volt proletárfilozófus, elméletileg művelt és ideológiailag képzett tagjai pedig szinte mindig késznek bizonyultak állítólagos elveik elárulására, korábbi tanaik megtagadására és gyökeres elméleti pálfordulásokra, nyílt ellentmondások, és számtalan szemérmetlen *non sequitur* elfogadására, ha vélt vagy valós politikai érdekeik úgy kívánták. Végére is emberek voltak, bármennyire nehezünkre is esik olykor beismerni ezt.

Az elmélet egyik fő szociológiai funkciója a valóságos baloldali közegekben – történetileg és napjainkban egyaránt –, hogy megalapozza a baloldal kulturális identitását. A baloldal története során rendre az elmélet – és nem például valamiféle vallás, nemzeti identitás vagy hasonló – szolgáltatta számára azokat a szimbólumokat, fogalmakat és jelszavakat, amelyek lehetővé tették az egyes baloldali mozgalmak számára, hogy elkülönítsék magukat más, rivális mozgalmaktól – vagy az egyes mozgalmakon belüli szektákat más szektáktól –, a mozgalom tagjai számára pedig, hogy felismerjék elvtársaikat. Az elmélet egy olyan nyelvet adott, amelyen kifejezhetővé vált a mozgalom tagjainak együvé tartozása, az elméleti képzettség, az elvhűség a tagság fokmérőjeként, „belépési küszöbként” funkcionálhatott, az elmélet fogalmai pedig lehetőséget nyújtottak a mozgalmon belüli viták és feszültségek artikulálására.

Ezért is van az, hogy a baloldali közeg híres-hírhedt belvitái általában elméleti viták formáját öltik. A baloldali közegben nem a hitehagyást, a hűtlenséget vagy az erkölcsi hitványságot olvassuk egymás fejére, hanem a *tévedést*: az elméleti felkészületlenséget. Úgy

dobáljuk egymásra a könyveket, tanulmányokat, az internet mélységes-mélységeiből összehordott Marx és Lukács idézeteket, ahogyan civakodó egyházatyák az újszövetségi verseket. És ahogy a teológiai viták mögött a későantikvitásban gyakran politikai konfliktusok és érdekellentétek álltak, úgy lepleznek ma a baloldalon elméleti viták mély – jóllehet, gyakorta nevelésesen tét nélküli – személyközi ellentéteket és érdekkonfliktusokat.

Ahol az elmélet sarkalatos kulturális funkciója a csoportkohézió biztosítása, ott az elmélet megszűnik elméletként funkcionálni. Célja többé nem valamiféle igazság felfedése, valamiféle megértés elérése, hanem a csoport határainak, a csoporttagság feltételeinek egyértelmű kijelölése, az elvtársak elválasztása az árulóktól. A minőségi elméleti munkához szükséges árnyalat és összetettség fokozatonként ellehetetlenül: az óvatos, megfontolt kijelentések, a saját igazunkban való kétely – idővel pedig már maga a kérdezés is – az ingatag csoporthűség gyanúját veti az emberre. Így a baloldali közeg a töprengéssel szemben a „megmondást”, az intelligenciával szemben a szellemességet, a kritikával szemben a dogmatizmust, szellemi konformizmust és a vélekedések polarizálódását ösztönzi.

Ugyanakkor persze az elméletnek ez az eltorzulása rendszerint rejtve marad a baloldali közeg tagjai előtt. Az egyszeri szociális kérdések iránt érzékeny, az általános emberi emancipáció ügye mellett elkötelezett embert könnyen az a benyomás érheti, hogy a baloldali közegben csakugyan valóságos elméleti viták zajlanak. Mikor fáradtságos és lelkiismeretes munkát végző elméletalkotók gondolatai a közegen belül marginalizálódnak, mert nem lehet belőlük minden további nélkül jelszavakat és szlogeneket fabrikálni, az emberben könnyen az a benyomás keletkezhet, hogy e gondolatokkal valóban súlyos tartalmi problémák vannak.

És mikor a közeg félig átgondolt, inkoherens, de jól hangzó mondásokat a magasba emel, mint „fontos”, „lényeglátó”, „tűpontos” meglátásokat, az ember könnyedén arra a következtetésre jut, hogy bennük csakugyan érdemi mondanivaló található. Ha ő maga nem ismeri fel azt, ha az érvelést hibásnak, az állításokat megalapozatlannak, túlzónak, leegyszerűsítőnek, vagy szimplán hamisnak látja, könnyen érezheti, hogy a hiba benne van, nem pedig a közeg által fontosnak ítélt gondolatokban. Bizonyára ő az, aki felkészületlen, tudatlan, műveletlen, ő az, akire még elméleti munka vár. Elkeseredetten igyekszik begyűjteni a kortárs elméletalkotás legfontosabb darabjait, keresi, kutatja az ezeket összegző, áttekintő műveket. Az elmülethez való elsődleges viszonyává az ismeretszerzés és terjesztés válik: az elméletet nem művelni, nem csinálni kell, hanem megismerni és ismertetni – behozni azokat a „hiánypótló” műveket, amelyek segítségével ő és a többiek eljuthatnak arra a szintre, ahol végre minden értelmet nyer.

Mások – az afölött érzett frusztráció nyomán, hogy az elmélet inkább szolgálja a baloldali csoportkohézió fenntartását, semmint a hatékony és előremutató politikai cselekvést – az akcionizmusba menekülnek: igyekeznek letaszítani az elméletet a gyakorlattól elbitorolt trónjáról. Elmélet és gyakorlat szintézisét – amire a baloldal állítólag törekszik – az elmélet gyakorlatnak való *alávetéseként* értelmezik. Ha az elmélet nem „fordítható le” politikai cselekvésre, akkor mint szükségtelenül elvont, üres fecsegést, el kell vetnünk – mintha csak az elmélet rejtejes üzenet lenne, mintha teszem azt a *Felvilágosodás dialektikája* egyébként épp úgy politikai kézikönyv volna, mint Szrgya Popovics *Útmutató a forradalomhoz* című opusza, csak az előbbit, tréfából vagy elmebajból, furcsán elvontan és terjengősen írták meg. De ha lehántjuk az elmélet – talán az akadémia túlzott intellektualizmusa által ráerőltetett – elvont héját, alatta feltárul a válasz a kérdésre: „mi a teendő?”. Vagy ha nem, hát legalább tudjuk, kinek a könyveit dobhatjuk ki a kukába.

Mindez nem jelenti persze, hogy ma a baloldalon ne zajlana érdemi elméletalkotás, ne folyának valóságos elméleti viták. Elkötelezett és felkészült elméletalkotók az akadémián kívül és belül egyaránt fáradoznak azon, hogy komoly és elmélyült munkát végezzenek. Az elméleti vita látszata pedig olykor átcsap az elméleti vita valóságába – a mély és a felszín, a lényeg és a fenomén, az alap és a felépítmény mindig kölcsönösen formálják egymást. Mégis, a tény, hogy az elmélet a baloldalon gyakorta elsődlegesen kulturális kötőanyagként, és tehát nem elméletként funkcionál, hosszútávon romboló hatással van az elmélet minőségére, és ellehetetleníti, hogy az elmélet betöltse voltaképpeni funkcióját az általános emancipációért folytatott küzdelmekben.

2.

De mit jelentene pontosan az elmélet számára elméletként funkcionálni? Mi az elmélet voltaképpeni funkciója? A mozgalomnak meg kell értenie a társadalmi valóságot, nem pusztán a megértés kedvéért, hanem hogy megváltoztassa azt: ahogy az orvosnak is meg kell értenie az emberi test működését azért, hogy egészségessé tegye azt. És nem elég, ha az orvos a lehető leghívebben le tudja írni az izmok és idegek, a mirigyek és vérkörök, a szív, a máj, a szárnyas két tüdő működését. Képesnek kell lennie számításba venni a kérdést: miben áll egyáltalában az emberi egészség? Mi számít inkább: pusztán a szenvedés mennyiségének csökkentése, vagy az emberi képességek, a gondolkodás és cselekvőképesség megőrzése – akár szenvedés árán is? Az élet hossza, vagy annak minősége? Ha e célok nem valósíthatók meg egyszerre, melyiket részesítsük előnyben és miért? És ha döntésre kerül a sor, kinek a kezében kell lennie a

döntésnek? Mi a szerepe az orvosnak és mi a betegnek, és egyáltalán: mi alapján hozhatók meg ezek a döntések?

És mindeme megértés nem csupán *eszköze* az orvoslásnak, nem pusztá instrumentum, amelyet a gyógyítás érdekében felhasznál. Valamely emberi tevékenység vagy gyakorlat csakis annyiban tekinthető *orvoslásnak*, amennyiben eme megértés *jegyében* történik. Aki nem *törekszik* arra, hogy megértse mindezeket a kérdéseket – az anatómiától az orvosi etikáig –, és aki nem e megértés alapján lép érintkezésbe a másikkal, az nem *gyógyítja* a másikat, nem gondoskodik annak egészségéről. Az ilyen ember lehet kuruzsló vagy sztárorvos, törekedhet pénzszerzésre, hírnévre, haszonra, de tevékenységének célja és értelme nem a másik egészsége, még akkor sem, ha alkalomadtán mindennek melléktermékeként a beteg – néha – esetleg meg is gyógyul.

Épp így a mozgalomnak meg kell értenie a társadalmi valóságot azért, hogy megváltoztassa. És ez a megértés nem pusztán a közgazdaságtani, szociológiai és politológiai tényállások leghívebb *leírásában*, az empirikus adatgyűjtésben, és ezen adatok minél nagyobb prediktív erővel bíró modellezésében áll. A mozgalomnak fel kell tennie a kérdéseket: mit jelent egyáltalában a társadalom számára az emancipáció? Melyek egyáltalán azok a célok, amelyek érdekében érdemes azt megváltoztatni? És miként törekedhetünk annak megváltoztatására? Ha döntésre kerül a sor, kié legyen a döntés, és mi alapján hozhatjuk meg ezeket a döntéseket? Végcélok és eszközök, stratégia és taktika, eljárás és szervezeti forma kérdései – mindeme problémák számba vétele nélkül nem lehetséges mozgalom.

És ez a megértés nem csupán *eszköze* a mozgalomnak. Csak az a mozgalom, amely a legkomolyabban és a legmélyebben számot vet ezekkel a kérdésekkel *valóban* az emberiség általános emancipációjára. E megértés híján a mozgalom elveszíti önmagát, rabul esik az őt kisajátítani igyekvő érdekeknek. A mozgalom: hatalom. És mindig nagy a kísértés e hatalom kisajátítására. Már az éppen csak kibontakozóban lévő mozgalomban rejlő potenciális hatalmát is igyekeznek – tudatosan vagy sem – saját céljaikra kisajátítani a legkülönbélebb társadalmi-politikai elemek: azok, akik az általános emberi emancipáció törekvését saját társadalmi vagy politikai csoportjuk részérdekeinek előmozdítására akarják felhasználni, akik készek lennének az „övéiket” ért igazságtalanságokat a másokkal szembeni igazságtalanság árán felszámolni; vagy akik a mozgalmat mindenekelőtt az *establishmenttel* kapcsolatos frusztrációik, a Nyugat, a polgári kultúra képmutatásának és rövidlátásának mély megvetéséből fakadó értelmiségi osztályöngyűlöletük kiélésének eszközeként kezelik.

A mozgalom: hatalom. És erre a hatalomra sokan igényt tartanak: egyesek jogtalanul, de mások jogosan. Ám a jogos igények, az elnyomottak kérő vagy követelő hangja nem olvad

össze egyetlen harmóniává, egyetlen imperatívusszá, amely kijelölni a mozgalom számára, mi a teendő. Ellenkezőleg, a fennálló rend által elnyomott, megnyomorított emberek igényei (még ha hosszú távon és általánosságban mind egyaránt a társadalmi rend igazságosságára irányulnak is) itt és most szemben állnak egymással, ellentmondanak egymásnak – ha másért nem, pusztán azért, mert a cselekvéshez rendelkezésre álló idő és energia véges, így döntésre kényszerülünk, hogy a számtalan ügy, sérelem, fájdalom, probléma közül melyiknek adjunk prioritást, miként osszuk meg köztük figyelmünket és erőforrásainkat.

Nagy a kísértés, hogy ezeket a döntéseket ne érdemi reflexió, átgondolás és diskurzus segítségével döntsük el, hanem megadjuk magunkat a mozgalomra nehezedő nyomásoknak: hogy a hatékonyabban képviselt, nagyobb nyilvánosságot kapó, az adott társadalmi szituációban egyszerűen vonzóbb, vagy kezelhetőbb ügyeknek szenteljük magunkat; vagy azoknak, amelyek a mozgalom hatalmát kisajátítani igyekvő karizmatikus szónokok, önjelölt vezéregyéniségek ízlésének és érdekeinek legjobban megfelelnek; vagy azoknak, amelyekről rövid távon politikai sikert várhatunk, mondván, hogy a mozgalmat fel kell építeni, támogatást kell szerezni, hitelt az emberek és a döntéshozók szemében, ehhez pedig átmenetileg le kell mondanunk arról, hogy a legfontosabb problémákkal foglalkozzunk – kompromisszumot kell kötnünk. Idővel pedig ezek a külső kompromisszumok belső kompromisszummá válnak – a mozgalom elveszett.

A megértés, az átgondolás, a reflexió, ezeknek az alapvető kérdéseknek a megfontolása nem csupán a jó, a bölcs, a prudens döntéshozás eszköze tehát. Csak amennyiben egy mozgalom tevékenységének alapja az őszinte, mély és komoly gondolkodás arról, hogy mit és miért tesz, és e tevékenységben mivel tartozik a társadalom többi tagjának – csak ennyiben tekinthető a mozgalom valóban az emberi emancipációra törekvő mozgalomnak. A megértés és reflexió az emancipatorikus cselekvés *konstitutív eleme*. Enélkül a mozgalom minden forradalmi külsőség mellett is csupán részérdekek kiszolgálója.

A megértés és reflexió természetesen *elméleti* feladat. A kérdések, amelyekkel a mozgalomnak komolyan és őszintén szembe kell néznie, hogy csakugyan emancipatorikus mozgalom legyen, *elméleti kérdések*. Ez azonban nem jelenti, hogy e kérdések megválaszolása, a reflexió és a megértés kizárólagosan, vagy akár elsődlegesen az elmélet és az elméletalkotók feladata lenne. Nem következik tehát, hogy az elméletalkotók ajándékozzák meg a mozgalmat értelmével és céljával azáltal, hogy hozzásegítik azt a megértéshez – még akkor sem, ha sok elméletalkotó így tekint saját feladatára.

Az egyéni élet mély és alapvető kihívásai – annak megértése, hogy kik vagyunk, merre tartunk, milyen a világ, amelyben cselekszünk, e világban milyen célokat érdemes magunk elé

tűznünk, azokat milyen eszközökkel érdemes megvalósítanunk és mivel tartozunk a többieknek; ezek – egyebek mellett – a filozófia, a pszichológia, a szociológia kérdései. De az egyes embernek nem kell sem filozófusnak, sem pszichológusnak, sem szociológusnak lennie, hogy komolyan és lelkiismeretesen reflektáljon ezekre a kérdésekre, hogy ne éljen „vizsgálódás nélküli életet”. Sőt, nem kell életét filozófusok, pszichológusok, szociológusok útmutatásainak alárendelnie. Éppen ekkor mondana le arról, hogy valóban választ találjon ezekre a kérdésekre – vakon elfogadná mások válaszait.

Épp így a társadalmi mozgalmak nem szorulnak rá filozófusokra és szociológusokra, hogy komolyan és lelkiismeretesen reflektáljanak azokra a kérdésekre, amelyek megvizsgálását nem mulaszthatják el, ha valóban emancipatorikus mozgalmak kívánnak lenni. És gyakorta megesik, hogy a mozgalmon belül – nem elméletalkotók, de aktivisták, politikusok, mozgalmárok – által folytatott diskurzusok és viták, a kérdésfeltevés és elméletalkotás, mindez a közös gondolkodás olyan gazdag szellemi termőtalajnak bizonyul, amit alkalmasint egyetlen egyetemi tanszék sem tud reprodukálni. Ha az akcionizmus álláspontja téves, ha tehát az elméletet nem rendelhetjük alá a gyakorlatnak, úgy az ezzel szemben álló másik szélsőség ugyancsak téves: a gyakorlatot sem rendelhetjük alá az elméletnek. Az elméletnek nem feladata, hogy célokat és terveket adjon a mozgalom kezébe, amelyeket azután a gyakorlatban egyszerűen *implementál*. Nem a gyakorlat feladata, hogy megszabja az elméletnek, mit gondoljon, és nem az elmélet feladata, hogy kijelölje a gyakorlatnak, mit tegyen.

Mivégre tehát az elmélet, és mivégre az elméletalkotó? Az elmélet legjobb pillanataiban kérdéseket intéz nemcsak a fennálló rendhez, de a mozgalomhoz is – nehéz kérdéseket, kényelmetlen kérdéseket, kérdéseket, amelyeket nem lehet elintézni egy szellemes odaszórással, egy kommenttel a közösségi médiában. Az elmélet legjobb pillanataiban nem bátorítást ad a mozgalomnak, hanem elbizonytalanítja azt: felforgat mindent, amit a mozgalom szilárd bizonyosságnak hitt önmagában és a világban. Az elmélet legjobb pillanataiban nem jelszavakat és iránymutatást ad a mozgalomnak, hanem fáradtságosan és bizonytalanul, kétségek közt, de elhatározottan válaszok után kutat.

Ebben a kutatásban és kérdezésben azonban tanúságot tesz arról, hogy mit is jelent elvetni a fennálló rend hamisságát, ideológiáját, látszólagos törvényszerűségeit és magától értetődő, kézenfekvő dogmáit. Megérteni a társadalmat – azért, hogy megváltoztassuk –, annyi, mint meghaladni a fennálló hamisságát, elvetni ideológiáját – *az igazságban élni*. Ez azonban nem szolgál, nem szolgálhat könnyű és kézenfekvő magyarázatokkal arról, hogy milyen a világ és mit kell tenni vele. Nem szervezheti a világ igazságait könnyen áttekinthető rendbe, nem tárhatja elénk a mindenség áttetsző kristályszerkezetét. Ellenkezőleg, az igazságban élni, a

társadalmi valóságához megértőn viszonyulni annyi, mint felismerni, hogy a társadalmi valóság ellentmondásos, problematikus: ha tájékozódni akarunk benne, minden sarkon dilemmákra, kihívásokra bukkanunk, amelyekkel folyamatosan küzdenünk kell, kérdéseket kell feltennünk, újra és újra meg kell kísérelnünk jobb, helyesebb, világosabb, meggyőzőbb válaszokat adni – majd mindig elbukni és újratekenni.

Az elmélet feladata emlékeztetni a mozgalmat arra, hogy a megértés nem győzedelmes, de fáradtságos és soha nem szűnő munka; hogy a mozgalomnak mindig tudnia kell kérdezni, és mindig képesnek kell lennie arra, hogy újabb és jobb válaszokat adjon a társadalmi létezés alapvető problémáira. Ez nem *minden*, amit a mozgalomnak tennie kell. A mozgalomnak döntenie kell és cselekednie kell. Az elméleti reflexió nem kötheti le minden idejét és energiáját. Az elméletalkotó pedig nem várhatja, hogy elmélete valamilyen módon *vezérelje* a mozgalom döntéseit és tetteit. De jó esetben a mozgalom (miközben dönt és cselekszik) döntéseiben és cselekvésében megőrzi a megértő reflexiónak azt a hozzáállását, amelynek kultiválásához az elmélet a maga tétova és óvatos, kutató és kérdező magatartásával, hozzájárul. Az elmélet segíthet kiművelni azokat a szellemi erényeket és képességeket, amelyek a mozgalmat megértővé és reflexívvé, végső soron emancipatorikussá teszik: hozzájárul a mozgalom önkiműveléséhez, önképzéséhez. Nem gyárt recepteket és tervrajzokat. Nem ad kinyilatkoztatásokat, nem vezérel és nem irányít – segít és szolgál, de a maga sajátos módján.

3.

Mindez persze kifejezetten nehéz – szinte lehetetlen – akkor, amikor az elmélet nagyrészt az akadémia (ez az egyébként is anakronisztikus, de a status quo markában egyenesen fuldoló, alig életképes intézmény) berkeibe szorult, mikor az a fajta tétova és óvatos, de lelkiismeretes kérdés és válaszkeresés, amely az elmélet sajátja, szinte csak egyetemi tanszékeken valósítható meg, és ott is alig, hiszen azokat mindinkább magukba szívják és felórlják az innováció, a gazdasági haszon neoliberalis imperatívuszai. Az elmélet – ahol ma egyáltalán életképes – intézményileg el van szakítva a mozgalomtól – ahol az még egyáltalán valamilyen formában létezik –, a kettő közti kapcsolat megteremtésére csak alkalmilag és átmenetileg, egy-egy kutató- vagy aktivistacsoport fáradtságos munkája nyomán van lehetőség.

Hogyan műveljünk ilyen körülmények között elméletet? Elvégre világos, hogy ahol mozgalom is alig létezik, és az alig létező mozgalomnak alig van élő kapcsolata az elmélettel, ott az elmélet aligha töltheti be azt a funkcióját, hogy hozzájáruljon a mozgalom szellemi önkiműveléséhez. Mégis, amennyiben az elmélet valaha be akarja tölteni ezt a funkciót, úgy

meg kell őriznie magában e szellemi művelődés képességét. Képesnek kell lennie arra a fajta kérdésre és válaszkeresésre, amelyben értéke és értelme rejlik. Ez pedig rávilágít arra, hogy itt és most, a jelen körülményei között hogyan érdemes elméletet művelni. Zárásképpen erről szeretnék beszélni, különös tekintettel az elméletalkotás magyarországi helyzetére és gyakorlataira.

Először is ahhoz, hogy az elméletalkotás megőrizhesse képességét arra, hogy érdemi hozzájárulást tegyen egy mostani vagy majdani mozgalomhoz, meg kell teremteni a szabad, komoly, és lelkiismeretes elméletalkotás intézményi kereteit. Meg kell védeni az egyetemi autonómiát, az akadémiai szabadságot, ellen kell állni a kutatás és a felsőoktatás piacosításának, ahol pedig ezek a harcok menthetetlenül vesztesre állnak, ott a szabad elméletalkotás új közegeit és intézményeit, – szabadegyetemeket, önképzőköröket stb. – kell létrehozni és így tovább. Mindez – úgy gondolom – többé-kevésbé nyilvánvaló. Kevésbé magától értetődő azonban, hogy mindeközben pontosan *hogyan* foglalkozunk az elméletalkotással magával.

Két javaslatot szeretnék tenni mindenekelőtt a magyarországi elméleti munka és az e munkát végző közösség számára. Egyrészt a magyarországi elméleti munkának le kell küzdenie szellemi kishitűségét és önállótlanágát – meg kell szabadulnia az érzéstől, hogy egymaga képtelen eredeti és értékes elméletalkotásra. A magyarnyelvű baloldali közegben az egyik legnagyobb dicséret, amit elméleti tárgyú írás kaphat az, ha a közösségi médiában azzal a felkiáltással osztják meg: „hiánypótló!”. Olyan gyakran látni ezt a címkét a legkülönbélebb tárgyú szövegeken – esszéken, interjúkon, könyvismertetőkön, és így tovább –, hogy az embernek könnyen az az érzése támad: a magyarországi szellemi közeg *egyetlen nagy hiány*, egyetlen hatalmas *lemaradás*, a baloldali értelmiség feladata pedig ennek a hiánynak a pótlása, mélységes űrnek a betöltése. Ahogy a rendszerváltás utáni Kelet-Európa általában, úgy a magyarországi baloldali közeg sem mentes a maga felzárkózás-komplexusaitól.

Mégis muszáj megszabadulnunk a bénító félelemtől, hogy még mindig akad *hiány*, amelyet pótolni kell, mielőtt saját gondolatainknak önállóan hangot adhatnánk, olyan űr a műveltségünkben és a rálátásunkban, amelynek fényében nem vagyunk illetékesek a világ ügyeiben, hogy a mi szerepünk csak külföldi – elsősorban, de nem kizárólag nyugati – elméletek és gondolatok átvételében és alkalmazásában áll, hogy a mi feladatunk lefordítani és összefoglalni, ismertetni és terjeszteni nálunk felkészültebb és illetékesebb szerzők gondolatait, de nem vitába szállni velük – hacsak nem egy másik jelentős gondolkodó kritikáit visszhangozva –, nem a saját gondolatok, érvek, tudás létrehozása. Nem állítom, hogy ez a szellemi önállótlanág *teljes* lenne, hogy *egyáltalán* ne létezne eredeti és önálló elméletalkotó

munka Magyarországon, de állítom, hogy az elméleti munkához való uralkodó hozzáállást nem ez az önállóság és eredetiség jellemzi. Ez az első dolog, amin változtatnunk kell.

A második és fontosabb pont arról szól, hogy miféle elméletet hozunk létre, ha végre belevágunk az önálló elméletalkotásba. A baloldal az elmúlt években számos súlyos értékválságon ment keresztül, amelyek jelentőségét nehéz alábecsülni. Hogy csak néhány példát említsek: a 2015-ös úgynevezett „menekültválság” és általában véve a fokozódó bevándorlás kérdése Európa-szerte megosztotta a baloldalt. Míg egyesek úgy látták, hogy a befogadás nyilvánvalóan következik a szolidaritás, a nemzetköziség alapvető baloldali értékeiből, addig mások szerint, egy ilyen befogadáspolitikát összeegyeztethetetlen a baloldali osztálypolitikával, amelynek célja a helyi munkásosztály érdekeinek és preferenciáinak érvényesítése, a munkaerő szabad áramlását preferáló globalista-tőkés-neoliberális érdekekkel szemben. Melyik a baloldali álláspont e két gyökeresen különböző, egymással szemben álló nézet közül? Melyek azok az értékek, amelyek a baloldalnak a bevándorlás kérdéséhez való hozzáállását vezérelniük kellene?

Egy másik példa: a COVID-19 világjárvány alapvető társadalmi és politikai kérdéseket hozott felszínre, amelyek hasonlóan megosztották a baloldalt. Egyesek úgy vélték, hogy a pandémia végre rávilágít az emberiség globális egymásrautaltságára, megtöri az uralkodó *laissez-faire* ideológia uralmát, és bár kétségtelenül felveti az autoriter elfajulás kockázatát, egyúttal azonban megmutathatja a közjó érdekében történő állami beavatkozás üdvös voltát, és lehetőséget teremthet egy szolidárisabb és kooperatívabb társadalom létrehozására. Mások ezzel szemben úgy látták, hogy minden ilyen szolidaritásról és közösségiségről szóló eszmefuttatás csupán az elnyomás új formáinak apológiája, és minden járványintézkedéssel az egyéni szabadságjogok már-már libertárius szolamait szegezték szembe. Melyik a baloldali álláspont? Melyek a baloldal értékei? Az egyéni szabadság az állami kényszerrel szemben? Szolidaritás a közös válságban?

Egy utolsó példa: 2022-ben Oroszország háborút indított Ukrajna ellen. Míg a baloldalon sokan autoriter imperialista agressziót láttak ebben a háborúban, ártatlan emberek életének szétzúzását ködös nacionalista álmokért, a geopolitikai lépéselőny megszerzéséért, sok vezető baloldali értelmiségi a háborút a NATO-terjeszkedés és az Egyesült Államok külpolitikájára adott „természetes”, már-már igazolt válaszként értékelték, Oroszországban pedig szinte már a neoimperialista USA globális hatalmát megtöri akaró antikolonialista erőt láttak. Minek kellene lennie a baloldal álláspontjának? A példákat még hosszan sorolhatnám, így például felemlergethetném a gender és a transzjogok kérdését, a rasszizmus és osztálypolitika kérdéseit, és így tovább.

Mindezek kapcsán persze megvan a saját álláspontom. Nem gondolom, hogy ezek nehéz kérdések lennének, ellenkezőleg, úgy gondolom, a válasz a legtöbb esetben alig lehetne egyértelműbb. Most viszont nem erről szeretnék beszélni. Úgy vélem, ezek az értékválságok a kortárs baloldal egy alapvető problémájára mutatnak rá. A probléma természetesen nem önmagában a nézeteltérés megléte – bármilyen mély is legyen az. A nézeteltérés, a konszenzus hiánya természetes és sokszor üdvös dolog a politikában. A probléma sokkal inkább az, hogy a baloldalnak jelen pillanatban – úgy látom – voltaképpen *eszköze sincs* arra, hogy az ilyen fajta kérdésekkel bármit kezdjen, azokat bármilyen szisztematikus módon megvitathassa.

Mindezen kérdések kapcsán liberálisok, konzervatívok, nacionalisták közt is folytak belviták. Ezekben az esetekben ugyanakkor többnyire világos volt, hogy melyek a lehetséges álláspontok, amelyeket az adott nézet vagy hagyomány képviselői elfoglalhatnak, és hogy az ezen álláspontok közt zajló vitát milyen elvekre és értékekre hivatkozva folytathatják le, miként igazolhatják nézeteiket egymás előtt. Így például a liberális politikai gondolkodás hagyománya kijelölte azokat a kereteket, amelyek között a pandémia és a járványintézkedések kérdései megvitathatók voltak: a kérdés számukra az volt, összeegyeztethetők-e ezek az intézkedések a szabadság és egyenlőség alapértékeinek sajátosan liberális értelmezéseivel, és ha igen, melyekkel.

Ezek az értékek és ezeknek az értékeknek sajátosan liberális értelmezései szolgálták hivatkozási pontként és mérceként számukra: ha álláspontjukat igazolni akarták, hivatkozhattak az egyén autonómiájára, a magántulajdon szentségére, de – minden további nélkül – nem hivatkozhattak például a nemzeti kultúra vagy a politikai hagyomány önértékére, míg ezzel szemben a nacionalisták és konzervatívok számára ez utóbbiak szolgáltatták a gondolkodás és a vita kereteit. A baloldalon azonban ehhez hasonló keretrendszerek, a közös értékekről és az ezen értékek lehetséges baloldali értelmezéseiről szóló elképzelések szinte teljesen hiányoznak. Az „emancipáció” vagy a „szolidaritás” ködös jelszavai olykor támaszként szolgálnak, ám azok szisztematikus értelmezése, annak az elmélyült átgondolása, hogy mit jelentenek ezek a fogalmak, szinte teljesen hiányzik.

Míg a különféle piacpárti libertáriusok a pandémia első napjától kezdve képesek voltak konzisztensen képviselni saját álláspontjukat, a baloldal képviselőinek azzal kellett szembesülniük, hogy egy új társadalmi-politikai helyzetben, amelyre a múlt és a baloldali tradíció nem ad közvetlenül alkalmazható mintát, a különféle liberális, rendpárti, szélsőségesen individualista vagy szélsőségesen közösségelvű táborok között kóvályognak – egyesek ide csapódnak, mások oda –, miközben teljes mértékben homályban marad, hogy melyek azok a

sajátosan baloldali értékek és szempontok, amelyeknek mérvadónak kellene lenniük. Az összes többi esetben is hasonló mintákat figyelhetünk meg.

Itt nem egyszerűen nézeteltérésekről, pluralizmusról, az álláspontok sokféleségéről van tehát szó, hanem teljes dezorientációról, útvesztésről, mégpedig olyan útvesztésről, amely végzetes következményekkel járhat. Gyakran hallom a baloldali közegben, hogy nem kellene annyit az elmélettel foglalkozni, hogy túl sok is már az elmélet. Ez bizonyos értelemben igaz. Túlságosan sok elméletünk van arról, hogy *milyen* az a világregend, az a társadalmi-politikai-kulturális struktúra, a fennálló az az elnyomó rendszere, amellyel szemben állunk, és túl kevés elméletünk van arról, hogy pontosan melyek azok az értékek és elvek, amelyek jegyében ezzel a fennálló renddel szembeszállunk. A baloldal többé-kevésbé sejti, hogy mi ellen küzd, de alig van valami fogalma arról, hogy *miért*.

Mindennek történeti okai vannak. A baloldal legalább Marx óta tudatosan tartózkodott attól, hogy értékfilozófiai, morális kérdésekben határozottan állást foglaljon. Az uralkodó nézet mindig is az volt, hogy a baloldalnak a fennálló rend meghaladásának *mikéntjét* kell megtalálnia, s ez egyúttal megadja a választ e meghaladás *miértjének* kérdésére is. Értékeink és elveink a fennálló rend *meghatározott tagadásaként* állnak elő – elég a kapitalizmust a lehető legkövetkezetesebben tagadni, az igenlés már mintegy magától történik. Ez a megközelítés, amely a mai napig uralkodó a baloldalon, számos okból tarthatatlan. A fennálló tagadásának mindig számos, egymással összeegyeztethetetlen módja van: ahhoz, hogy választ adjunk a kérdésre, e módok közül melyik számít emancipatorikusnak, és melyik nem, arra van szükség, hogy szisztematikusan, körültekintően és mélyrehatóan reflektáljunk arra a kérdésre, melyek pontosan azok az értékek, amelyek jegyében meg akarjuk változtatni a fennálló társadalmat.

Az elmélet, és különösen a filozófia, kiemelkedő jelentőséggel bír e vállalkozásban. Nem elég egyre pontosabban és részletesebben, egyre nagyobb történeti rálátással elemeznünk a világregenszer, a kapitalizmus, a különféle társadalmi, gazdasági, politikai struktúrák működését. A lehető legkomolyabban fel kell vetnünk azokat a legalapvetőbb elméleti, filozófiai kérdéseket, hogy mi teszi az emberi életet és az emberközi viszonyokat értékessé, melyek azok az erkölcsi és politikai elvek, amelyek döntéseinknek irányt és korlátokat szabnak. Ez nem csupán az elméletalkotók, a filozófusok feladata, de ők sajátos szerepet játszhatnak ezeknek a nehéz és gyakran átláthatatlan kérdéseknek a tisztázásában. Mindez természetesen nem elégséges a valóban létező társadalom tényleges felszabadításához, de alighanem szükséges hozzá.

Szerzőink

Ábrahám Andrea-Tekla

Volt filozófiaszakos hallgató a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen, a SZEMinárium tagja.

András Csaba

Adjunktus a PTE BTK Filmtudományi és Vizuális Tanulmányok Tanszékén.

Bagi Zsolt

Egyetemi docens a PTE BTK Filozófia Tanszékén.

Borbély András

Költő, esszéista.

Bozsoki Petra

Egyetemi tanársegéd az ELTE BTK XVIII-XIX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén.

Hegedüs Ferenc

Filmszakos BA hallgató a Pécsi Tudományegyetemen.

Ilyés Andrea

Újságírásszakos hallgató a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen, a SZEMinárium tagja.

Óze Eszter

Egyetemi tanársegéd az MKE Képzőművészet-elmélet Tanszékén és a Közép-Európai Művészettörténeti Kutatóintézet tudományos munkatársa.

Kapelner Zsolt

Az ELTE BTK óraadó oktatója, a Norvég Sarkvidéki Egyetem (Tromsø) posztdoktori kutatója.

Kiss Viktor

A Budapesti Corvinus Egyetem és az ELTE ÁJK óraadó oktatója.

Tallár Ferenc

Az ELTE professor emeritusa.